

DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.118-129

УДК 930.85[008:21]903.3/7'13:726(5-15)“634.2”

Денис Король

Кандидат культурології, доцент;
доцент кафедри культурології факультету гуманітарних наук,
Національний університет «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>
e-mail: d.korol@ukma.edu.ua

Правомірність статусу «першого у світі храму»: Гьобеклі-Тепе в наукових дискусіях останніх двох десятиліть

Визначення Гьобеклі-Тепе, архітектурного комплексу анатолійського Закавказзя докерамічної доби, як «першого у світі храму» викликало дискусію, що триває вже понад двадцять років. Далеко не всі фахівці згодні з таким твердженням, ставлячи під сумнів тези авторів розкопок. У цій статті зроблено спробу розібратися в аргументованості висновків обох сторін. Адже і критика подеколи може бути «короткозорою». Накопичений за цей час фактаж змушує дивитися на пам'ятку під відчутно інакшим кутом.

Озвучена проблематика не є суто археологічною, хоч і звертається до конкретних старожитностей. Йдеться про ракурс культуральної преісторії, про людську реакцію на потрясіння, про світоглядні трансформації, що мали відбуватися в осілих мисливців-збирачів раннього голоцену, та втілення їх у монументальних спорудах поселень регіону Таш Тепелер.

Ключові слова: культурні проблеми, соціокультурні трансформації, історична культурологія, старожитності, археологічні пам'ятки, докерамічний неоліт, Гьобеклі-Тепе, образність, общинні ритуали, сакральне, святилища, теменологія, релігія, монументальна архітектура, особливі споруди.

Постановка проблеми і стан її наукової розробки. Тридцять років тому відбулося повноцінне відкриття видатної пам'ятки людської минувшини, що нині входить до Списку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Йдеться про Гьобеклі-Тепе (тур. *Göbeklitepe* «Пузатий пагорб», курд. *Girê Mirazan / Xirabreşkê*) – штучну монументальну багатоскладову споруду докерамічного неоліту в південно-східній Туреччині (південне Закавказзя). «Повноцінним» це відкриття є тому, що власне археологічним об'єктом цю місцину було визначено ще у 1960-ті роки (розкопки Чиказького та Стамбульського університетів під керівництвом антрополога Пітера Бенедікта), але через хибну інтерпретацію вона не привернула уваги. Доки туди не потрапив професор Німецького археологічного інституту (НАІ), фахівець із докерамічного неоліту Клаус Шмідт.

Науковий дискурс щодо цієї пам'ятки протягом цих трьох десятиліть є не зовсім рівномірним, але за грубого узагальнення можна означити, що від старту розкопок «Пузатого пагорба» експедицією НАІ третину цього часу спершу відбувалось накопичення фактажу, на початку нового тисячоліття з'явилися перші резонансні публікації; подальші консультації з дослідником неолітичного мислення Тревором Воткінзом (Велика Британія) та палеозоологом Йорісом Петерсом (Нідерланди) дали змогу Шмідту оприлюднити певні гучні тези, що вже по-справжньому збурили наукову громадськість (Peters and Schmidt 2004; Schmidt 2005). Адже, по суті, йшлося про повну переоцінку звичних установок щодо «неолітичної революції» та тез представників «історичного матеріалізму» про традиційний порядок «базису та надбудови» в культурогенезі. Чимало

публіцистів кинулося писати про «перший у світі храм» (Lewis-Williams and Pearce 2006; Curry 2008; Mann 2011), а громада будівельників Гьобеклі-Тепе навіть стала персонажами графічних історій (Dinç and Alaca 2022).

Тоді ж з'явилися й перші аргументовані заперечення від Едварда Беннінга (Banning 2011). І все ж таки аргументи німецької команди Клауса Шмідта були занадто привабливими, а порівняти цей об'єкт з достатньою вибіркою подібних синхронних пам'яток було ще мало реально, проте вже станом на 2014 рік такий фактаж почав з'являтися (Özdoğan 2010; Çelik 2011; Güler, Çelik, and Güler 2013; Qasim 2014; Atakuman 2014). Та саме цього року помирає Клаус Шмідт і його команда на чолі з Єнсом Нотроффом та Олівером Дітріхом рішуче береться уточнювати й просувати ідеї свого вчителя та керманіча (Dietrich et al. 2014; Dietrich and Notroff 2015; Dietrich et al. 2019). Останніми роками специфічно та по-своєму накопичений матеріал «обігрують» турецькі фахівці (Özalp 2019; Ünlü, Yaşar, and Bilici 2022; Ayaz, Çelik, and Çakmak 2022; Ayaz 2023).

Водночас поступово все частіше з'являються скептичні нариси, що не лише уточнюють певні наївні висновки групи Шмідта двадцятирічної давнини, а й спростовують чимало з них на підставі новітніх матеріалів, як це зробив у 2020 році новий очільник Німецької археологічної експедиції Лі Кларе разом із Моріцом Кінцелем (Kinzel and Clare 2020). У 2023 році вийшла уточнена розгромна стаття Едварда Беннінга «Віднайдений рай чи втрачений глудз?» (Banning 2023), у якій він ставить під сумнів і храмовий характер монументальних споруд Гьобеклі-Тепе, і кількість зусиль, спрямованих на його спорудження, і саму думку про особливість місця як вузла сходження («паломництва») віддалених колективів на основі соціальних мережевих зв'язків.

Отже, чи справді уточнені дані спростовують революційні спостереження Клауса Шмідта? Чи можна, враховуючи весь наявний нині фактаж, поставити під сумнів нові тези, які самі ставлять під сумнів? І наскільки глибока прірва між нашим сприйняттям статусу «оселі» та «святинища» щодо найдавніших штучних стаціонарних споруд? Спроби відповіді на ці запитання і є *метою цієї статті*.

Виклад основного матеріалу. По суті, ми ризикнемо поєднати резюме з археологічної пам'ятки та культурологічне занурення в цей фактаж базових засад *теменології*. Йдеться про напрям, запропонований пів століття тому

французьким фахівцем із близькосхідного містицизму Анрі Корбенем (1903–1978) у контексті феноменології *Imago Templi* як трансцендентної «точки сходження двох морів» (Corbin 1986, 263–92). Сам напрям відтоді зосереджує увагу не лише на трансцендентному, і далеко не лише по близькосхідних категоріях «храмовості», але й на релігійних спорудах античності (звідки й запозичено грецький термін *τέμενος*), чи храмах середньовічної Європи (включно з Руссю-Україною), чи навіть стародавніх спорудах специфічного призначення (*special buildings*). В останньому випадку йдеться про будівлі, принаймні не призначені для суто побутового чи господарчого використання, а часто й спеціально облаштовані для церемоніальних відправ. До того ж, як влучно зауважують фахівці, сам побут у традиційних колективів часто настільки насичений сакральним, що відокремити дві сфери дуже важко. Водночас інтегральні польові спостереження новітньої хвилі антропологів, як-от школа Кліфорда Гірца, свідчать, що різниця таки була і що можна принаймні виділити певні свята чи події, коли ці відокремлені світи змикалися і побутові предмети набували для їхніх користувачів релігійно-магічних сенсів (Asad 1983, 247–50; Geertz 2005). Тож як ставитися до таких предметів археологам?

Взагалі, варто наголосити, що наявні визначення певних старожитностей чи центрів давньої людської діяльності досі спекулятивні й далекі від остаточності. Фахівці вже сто років регулярно змагаються в крайнощах – від натхненного інтерпретаторства до радикально скептичного заперечення в дусі «*ми тоді не жили, а самі ці люди свої сенси нам не прокоментували, отже, ми ніколи не наблизимось до істини*».

Як приклад можна назвати пам'ятку пережиткового неоліту Атлантики на Оркнейських островах, відому як Скара-Брей. Багато років її вважали типовим селищем атлантичних рибалок-збирачів. Проте порівняльне спостереження за синхронними неолітичними селищами сусідніх регіонів свідчить, що ці житла – явно не «типове» селище (Bayliss et al. 2017). Окрім специфічно компактних габаритів знайдених об'єктів, привертає увагу вишукана деталізованість кам'яного начиння: столики, лави, скрині, полички та навіть дверцята. За спостереженнями професора С. Пустовалова, стародавні меблі навіть у ранньодержавних суспільствах, а в традиційних і поготів, – це переважно вияв незвичайності, а отже – знатності та сакральності їхніх власників (Пустовалов, Чухрай 2008). Є чимало підстав вважати, що це не було побутове поселення. Знахідок харчових

решток небагато, натомість згадане кам'яне начиння вражає чудовою збереженістю. Отже, якщо в цих приміщеннях і збиралися люди, то рідко і на нетривалий час. Подібність більш раннього Неп-оф-Говар по сусідству жодним чином не знімає проблеми: навіть якщо він був справді побутовим хутором (його приміщення дійсно просторіші), то чи не є Скара-Брей «архітектурним кенотафом» – таким собі «*селищем предків*», у якому ніхто зі смертних жити й не мав?

Схожим чином культурна антропологія доколумбових народів, що влучно поєднує етнографію з археологією, продемонструвала регулярні практики америндів щодо спорудження окремих будівель, призначених виключно для померлих. Проте іноді й колишні побутові селища перетворювалися на кладовища: обклавши символічним інвентарем, мерців замурували в покинутих сільських житлах. Цікаво, що й докерамічний неоліт у регіоні Родючого Півмісяця (а особливо приморська зона Леванту) демонструє подібні практики замурування померлих у житлах (у долівках чи навіть у стінах). Уже це спонукає до дискусії: чи не зводили ці житла саме для вшанування специфічних осіб, чю силу сакралізували навіть після смерті? Чи, навпаки, священною

була саме споруда, і перспектива подальшого в ній проживання викликала благоговіння та спонукала до навмисних «будівельних жертв»?

Т. Воткінз давно вже висловив думку, яку варто пам'ятати повсякчас, коли торкаєшся подібних моментів: «соціокультурні зміни, розпочаті в епіпалеоліті, закріпилися вже на самому початку неоліту і проявилися у значних змінах форм побутової архітектури, у поведженні з мертвими та розвитку озброєння» (Watkins 1990, 345).

Тож не дивно, що селища докерамічного неоліту Близького Сходу мають спільний просторовий код, але напрочуд різноманітні втілення. Наповненість тими чи тими елементами також різниться і часто має регіональний характер. Зокрема, знахідки скелетів і людських черепів, поширені в зоні Леванту, поступово рідшають далі на північ. Хоча такі поселення Закавказзя, як Чайоню чи Караган-Тепе, демонструють їх так само. Також там добре видно різницю господарчо-житлової забудови та згаданих «особливих споруд» (*special buildings*), як-от «Будинок Черепів» або «Круглий Дім» у Чайоню (див. Erim-Özdoğan 2011; Watkins 2004b, 7–8; Özdoğan 2010; Atakuman 2014, 13–5). Проте Клаус Шмідт свого

Рис. 1. Пагорб Гьобеклі-Тепе біля м. Шанлиурфа. Археологічні розкопки (добре видно центральні «огорожі» А, В, С, D). (Відретушоване нами фото © Теомансimit з тематичної статті у Wiki)

часу зауважив, що на відміну від них саме в Гьобеклі-Тепе за доби спорудження не було ані відмінності в типах споруд, ані слідів тривалого господарювання, ані власне людських скелетів або черепів – спорадичні знахідки людських кісток, на його думку, мають свідчити про дещо інші речі (Schmidt 2010, 243). Також і численні знахідки в різних закавказько-турецьких поселеннях докерамічного неоліту статуєток (як свідчення домашнього культу) не мають вияву в матеріалі Гьобеклі-Тепе.

Про саму пам'ятку варто розповісти докладніше. Розташована вона на вершині вапняково-відкладення у формі плато, поблизу турецького міста Шанлиурфа, на площі 126 га (461 га буферна зона). Як і багато інших штучних пагорбів Близького Сходу (місцеве населення позначає їх словами «тель» або «тепе»), це високі багатометрові нашарування забудови, яку регулярно поновлювали поверх попередніх конструкцій (рис. 1).

Основна й найдавніша частина пам'ятки розташована в центрі пагорба, це кілька округлих «огорож» (розкопані центральні комплекси позначено літерами А–D). Декотрі з них оформлено двома концентричними рядами

Рис. 2. Видгляд центральної частини розкопок з висоти. (Відретушоване фото Е. Кючюк з тематичної статті у Wiki.

© DAI (Deutsches Archäologisches Institut). Оригінал – у публікації <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215214>)

стін. Обрамленням кам'яних стін огорож є коло з Т-подібних стел-колон із вапняку заввишки 2,5 метри. Простір між ними прокладено плоскими вапняковими брилами середнього розміру з певною кількістю землі та сміття між ними (рис. 2). По центру огорож майже на 5 метрів здіймаються центральні пари Т-подібних стел-колон. Центральні та певна частина «бар'єрних» стел оформлені людськими руками з долонями, складеними над поясом. Найчастіше «бар'єрні» Т-подібні стели периметра оздоблені рельєфними зображеннями тварин – як поодинокими, так і в групах, складних композиційних схемах.

З-поміж знахідок всередині «огорож» привертають увагу також кам'яні ванни на 150–170 літрів зі слідами бродіння органіки (власне, зерна злакових культур). У кругових огорожах Гьобеклі-Тепе знаходять також об'ємні статуарні зображення тварин. Знайдено багатофігурну стовпову вапнякову конструкцію, означену як «тотемний стовп», яка має аналоги в інших пам'ятках докерамічного неоліту. Цікаві також так звані «портальні камені», чие призначення ще обговорюють (Schmidt 2010, 250–53). З боків пагорба поширена забудова з поєднаних прямокутних приміщень, декотрі з яких також мають Т-подібні стели-колони (переважно – одинока пара компактних по центру).

У датуванні пам'ятки вчені тривалий час посилалися на схему школи К. Шмідта: три хронологічні шари, з яких верхній шар I є багатомісним накопиченням культурних решток і зовсім не стосується докерамічного монументалізму нижніх шарів II, III/II та III відповідно. Шар III було датовано другою половиною X тисячоліття до н. е., проміжний шар III/II стосується забудови межі тисячоліть та початку IX тисячоліття – власне, коли за прийнятою схемою відбувся перехід з докерамічного неоліту «А» до докерамічного неоліту «Б» (прибл. 8800 до н. е.). Середина – друга половина IX тисячоліття, коли розквітають нові архітектурні стандарти доби ДКН-«Б», стала фіналом існування пам'ятки та добою поширення згаданої масової забудови поєднаних прямокутних приміщень із парою стел-колон (Peters and Schmidt 2004, 182–3; Schmidt 2010, 240–41). По суті, вік споруди визначено як 9600/9500–8000 до н. е. (Dietrich et al. 2013, 41).

Експедиція Шмідта наголошувала, що спорудження кам'яних циклопічних кругових огорож відбувалося саме за докерамічного неоліту «А», і переважно за шару III. Загалом їх більше ніж дюжина, проте нині повноцінно розкопано лише чотири центральні та намічено ще чотири на

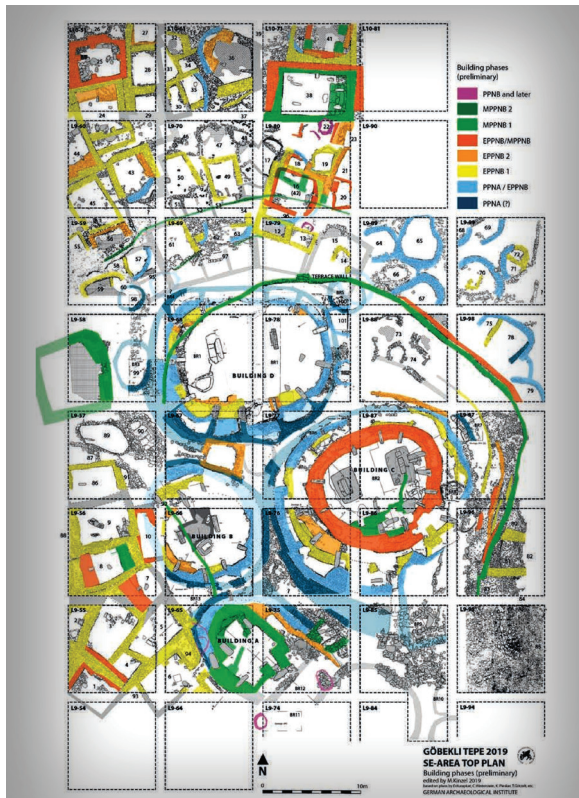

Рис. 3. Прорисовка попереднього ракурсу. Кольорове забарвлення передає хронологічні шари забудови (темно-синім – найдавніша частина, зеленим і фіолетовим – найпізніша). Реконструкція М. Кінцеля та Л. Кларе (Kinzel and Clare 2020, Fig 3.2)

бокових схилах пагорба. Решта розташовані під «прямокутною» забудовою шару II, і їхню специфіку ще не прояснено. Для К. Шмідта ці дві забудови були принципово інакші та різночасові. Тобто він припускав, що після певної серії колективних відправ у кам'яних огорожах їх свідомо засипали, і саме тому вони так добре пережили наступні одинадцять тисячоліть (M. Özdoğan and A. Özdoğan 1998, 589; Peters and Schmidt 2004, 183; Nadad 2024, 15). А вже поверх них начебто поставали «стільникові» забудови прямокутних приміщень ДКН-«Б».

Нещодавні фундаментальні розвідки Моріца Кінцеля та Лі Кларе начебто спростовують чималу частку цих припущень. Зокрема, дослідники доводять, що оновлення кам'яних огорож пам'ятки ніколи не припинялося впродовж усього її існування, тож центральні циклопічні кола з колонами існували паралельно до забудови ДКН-«Б», а окремі округлені прямокутники периметра з'являються ще на межі тисячоліть. Усього ж фахівці нарахували вісім шарів перебудови та оновлення конструкцій Гьобеклі-Тепе (Kinzel and Clare 2020, 32–4). Цікаво, що в одному місці цієї публікації

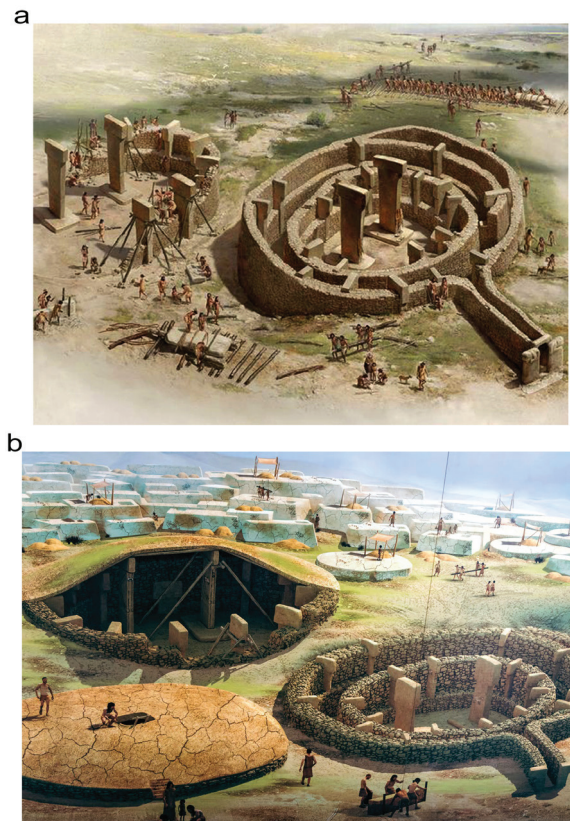

Рис. 4. Спроби унаочнення спорудження Гьобеклі-Тепе: а – реконструкція митця Фернандо Баптісти (Cunyu 2015); б – реконструкція турецьких музейних фахівців на базі праць останніх років

думка авторів наче підводить до одночасового побутування та трансформації пам'ятки щодо кругової та прямокутної забудови – як прецедент наводять сирійський Джерф-ель-Ахмар, де була подібна ситуація (див. Stordeur 2000), проте в іншому місці вони ніби визнають, що прямокутні будиночки тут – це вже доба ДКН-«Б», тобто вони явно пізніші і стоять на попередній забудові (рис. 3). Автори спростовують версію відсутності даху в огорожах і водночас наголошують на декількох суттєвих землетрусах, що сталися в регіоні в період 9600/9500–8000 до н. е., тож не вірять у свідоме засипання споруд та обґрунтовують на дослідженні засипки між огорожами, що вона випадкова й потрапила саме через земляні зсуви (Kinzel and Clare 2020, 38–42).

Варто означити проблематику переходу від округлих кам'яних споруд ДКН-«А», що колись явно починалися як обкладка мисливських юрт і шалашів, до геометричних будівель з сирцевої глини доби ДКН-«Б» – найчастіше прямокутних. Це обговорено вже не раз. Колись коментарі підводили до думки, що одна будівельна традиція різко перервалася і згодом її заступила

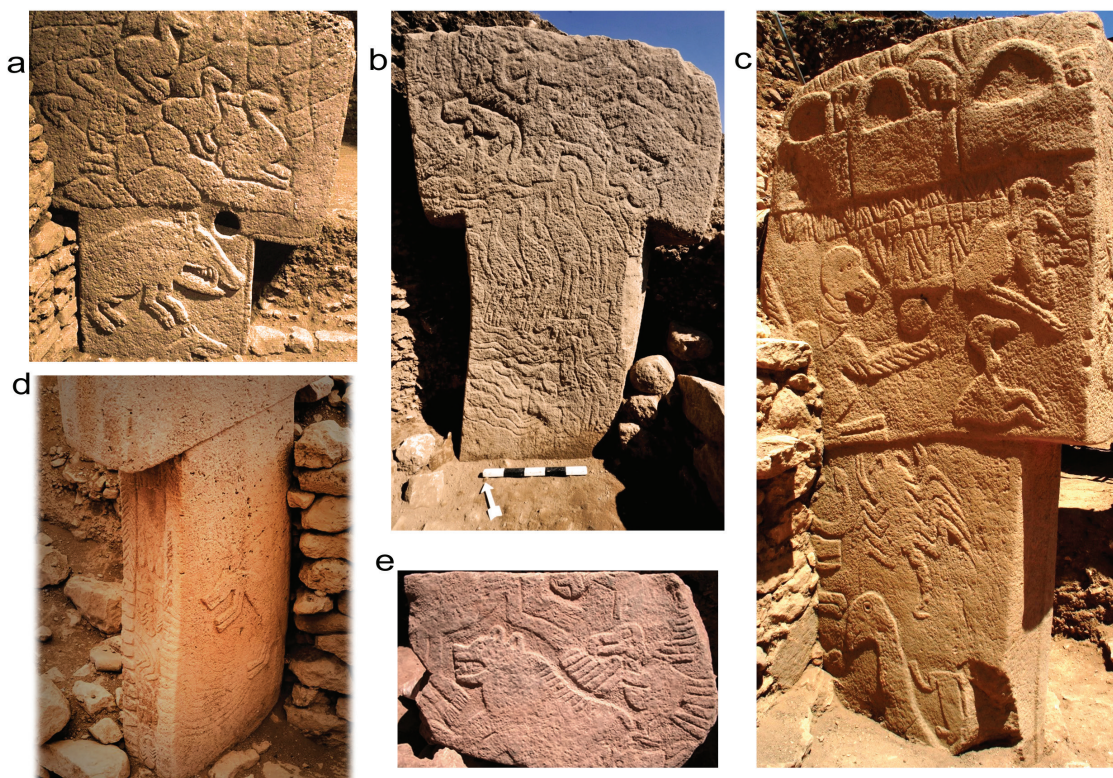

Рис. 5. Рельєфи на Т-подібних стелах-колонах Гьобеклі-Тепе:

- a* – стела P12 з «огорожі» С (фото: Д. Йоганес, © DAI);
- b* – стела P56 з будівлі Н (© DAI);
- c* – стела P43 з «огорожі» D (фото: Бертольд Штайнлібер, © DAI);
- d* – стела P33 з «огорожі» D (© DAI);
- e* – фрагмент зламаної стели-колони з «огорожі» D (біля стели № 18, © DAI)

інша і що в кожній новій пам'ятці раннього неоліту саме форма будівель вже може бути хронологічним визначником. Та подальші дослідження показали, що перші заокруглені прямокутні житла з'являються вже на межі періодів, тоді як округлі споруди були й надалі впродовж майже всього етапу ДКН-«Б». Причини шукають як у побутово-конструктивних потребах, так і в зміні світоглядної парадигми, що супроводжувалася переоцінкою простору (Watkins 2004b; Özdoğan 2010; Atakuman 2014; Białowarczuk 2016; Duru et al. 2021).

Щодо архітектурного втілення зміни світоглядних парадигм примітні думки Ремі Хадада (2024). Дослідник зазначає, що якщо постнатифійці доби ДКН-«А» справді втілювали в житлах мисливське мислення попередньої доби, – себто кам'яні споруди були переважно компактні, прості й довготривалі, лишаючись незмінними впродовж усіх трансформацій зовнішнього світу, – то вже їхні праправнуки доби ДКН-«Б» почали свідомо опановувати цей мінливий світ з його непевністю, сезонами, циклами народження-смерті тощо і відобразили це в процедурі регулярної

сегментації, добудови та перебудови глинобитних будинків. Саме це й породило ефект «теллів», коли будинок декілька разів міняв свою фактуру, після чого буквально на його даху споруджували інший, для втілення нових ідей, і він згодом ставав фундаментом наступного (рис. 4). «Ритмічне накопичення, а не статична нерухомість, стало основою появи неолітичної осілості» (Hadad 2024, 18).

Показово, що конструктивно-господарчих потреб у цьому майже немає (сільські хати-мазанки нашого регіону їхні мешканці традиційно підновлюють до звичного стандарту і по змозі зберігають у максимально сталій формі). Отже, перед нами явна спроба *мімесису*. Як свідчить етнографія, мисливці після вдалого полювання нерідко проводили костюмовані церемонії задля відновлення шкоди, якої вони завдали світу живого. Тоді виходить, що перед нами форма «вибачення» перед простором за ту шкоду, якої могло завдати антропогенне тераформування. Це може бути окремим полем для дискусій. Наразі звертаємо увагу на цікаві роздуми Л. Кларе, Й. Грескі, Н. Полат і команди Шмідта (Clare et al. 2019).

Спостереження щодо рельєфів на Т-подібних стелах-колонах підтверджують, що свідомість будівників пам'ятки була ще дуже сильно зорієнтована на полювання та мисливські образи (Çelik and Ayaz 2022, 153). Цікавіше, що за неодночасовості спорудження цих стел і тривалості таких будівельних дійств поколіннями стилістика була незмінною (рис. 5). До цього експедиція К. Шмідта висловила впевненість, що такі циклопічні елементи (подеколи є навіть визначення «мегалітичні»), що ми вважаємо все ж таки неграмотним) могли транспортувати та ставити ледь не сотні дужих чоловіків. Утім, через незначну кількість мешканців тодішніх поселень подібне просто нереально, що своєю чергою викликає припущення, що це, по-перше, відбувалося впродовж тривалого часу і, по-друге, спільними зусиллями різних сусідів та гостей здалеку. Адже громадських запасів їжі тоді ще бути не могло, і жоден клан чи фратрія навряд чи могли б вилучити зі свого продукційного циклу велику кількість працівників (Schmidt 2005, 14; Dietrich et al. 2012).

Отже, вимальовується картина масового залучення розпорошеної в просторі людності, що явно потребувала певного стимулу – і явно не інституту примусу, як у складних ієрархічних суспільствах на кшталт вождівств. Такими стимулами команда Німецького археологічного інституту вважала культові потреби (*паломництво* для вшанування певних надприродних покровителів, уособлених Т-подібними стелами-колонами Гьобеклі-Тепе), а також потребу регулярного обміну досвідом у кризових умовах, зокрема щодо новацій виживання та індустрій в умовах стрімких змін раннього голоцену (Peters and Schmidt 2004, 211–12; Cartolano 2022, 14–5). Такий обмін мав реалізовуватися за допомогою регулярних зустрічей-свят, що могли супроводжуватися міжклановими бенкетами, посвятами та містеріями (Dietrich et al. 2019, 321–2). Важко погодитися з тезами опонентів щодо спекулятивності подібних висновків, адже етнографи та антропологи вважають подібні практики природними для людства всіх куточків планети (Lips 1949, 150–71).

Близькими є спостереження британського професора Тревора Воткінза щодо змін людської свідомості за кліматичного переходу та щодо появи в тодішніх мисливців-збирачів *комунікативної потреби*, що зумовила *інформаційний обмін у межах великого регіону*. Мова йде про розгалужені мережеві зв'язки, що найлогічніше пояснюють стрімке поширення певних культурних інновацій докерамічної доби (Watkins 2004b, 20; 2008, 155–65; 2016, 37–8; 2020, 23–5), до того ж не лише по Закавказзю

та Анатолії, але й далі до Леванту та в нагір'я Загросу. Роздуми про широкі інтеграційні зв'язки підтримує Ч. Атакуман, говорячи, що «громадські заходи на кшталт тих, що проводилися в “Будинку Черепів” у Чайоню, були для підкреслення колективної ідентичності мертвих і живих, а не окремих осіб чи менших фракцій у межах місцевої групи» (Atakuman 2014, 35).

Виникає лише одне головне запитання: чи маємо ми свідчення, що певні поселення того часу могли слугувати для подібних масових зібрань? Без матеріальних свідчень є лише два варіанти відповіді: або святкування та обмін досвідом проходили принципово поза житловою зоною просто неба, на певних священних плато чи долинах (аналогі демонструють австралійські аборигени, маорі та чимало індіанських етносів Америки), або ж на той час масових комунікацій все ж таки не було, і всі колективні зібрання були виключно справою кожного конкретного клану чи громади на 20–40 людей.

І ось тут ми знову повертаємося до проблематики «особливих споруд», які можуть відрізнятися від навколишньої житлової (побутової) забудови або самим своїм архітектурним кодом, або ж принаймні збільшеним простором і деколи іншими габаритами (Kinzel 2019). Дискусії навколо «специфічних споруд» та їхньої ролі не вщухають: одні фахівці оперують поняттями «храм» і «святинище», натомість інші обережно говорять про «дім зібрань» чи його аналоги. Тобто в одному випадку наводять аргументи про потреби в релігійних відправах зрілого зразка (власне, ранньодивілізаційні процеси), а в іншому йдеться про традиційне слабо ієрархізоване суспільство, в якому, проте, можливі і статево-вікові обмеження, і спадковий «цех» професіоналів «духовної сфери», які й потребували специфічного вираження в образотворчому, архітектурному та просторовому коді.

Показовою тут є дискусія стосовно суспільства класичних землеробів трипільської культури. Фактично з усіх відомих поселень-гігантів єдина споруда, що чітко вирізняється як формою, так і розмірами, – це так звана «мегаструктура» в Небелівці, яку так само регулярно означають у популярних виданнях «храмом», але її статус насправді вельми далекий від остаточного вирішення. Думки про «асамблеї» та «паломництво» до трипільської Небелівки завдяки регулярним мережевим зв'язкам також висловлюються (див., напр., Gaydarska, Nebbia, and Chapman 2020).

Що ж до потреб святкування, то аргументами зазвичай слугують рештки їжі та посуд. Кам'яний посуд показником бути не може, бо в сусідніх синхронних селищах дослідники знаходять

ідентичний, і подеколи в більшій кількості, нато- мість увагу привертають знайдені саме в «огоро- жах» Ѓьобеклі-Тепе кам'яні «корита» об'ємом 150–170 літрів зі слідами бродіння органіки (Dietrich et al. 2012, 687; Dietrich et al. 2017). Фа- хівці розпізнали в ній зерно тих злаків, які й зби- рали ці «збирачі готового врожаю» за Юліусом Ліпсом, чи то «*харвестери*» (Lips 1949, 93–101). Жодних ознак землеробства на той час ще немає. Отже, можна дійти висновку, що зерно почали масово збирати саме тут, і начебто саме для бен- кетного священнодійства. Хоча новітній аналіз поки що не доводить практики регулярного використання цих посудин для ферментації (Dietrich et al. 2020, 16–7) (рис. 6).

Що ж до стимулу «паломництва», то думки фахівців різняться. Звернемо увагу на обережне узагальнення Тревора Воткінза про стародавні монументальні споруди як аналог ренесансних «театрів пам'яті», себто насичені символізмом сакральні енциклопедії, що своєю структурою наче оповідають відвідувачам про творення світу та його устрій (Watkins 2004a). Тут ідеться про подання міфологічного нарративу архітектур- ним кодом, до чого долучилися й нещодавні розвідки турецьких фахівців (Atakuman 2014; Naklay and Gopher 2020; Uzdurum et al. 2023). Хоча значно більше нині розходиться гучних означень «*першого у світі храму*», що тиражують- ся передусім у публіцистичних нарисах (Lewis-Williams and Pearce 2006; Curgy 2008; 2016; Mann 2011, 48–9); проте й автори акаде- мічних публікацій також не оминули приваб- ливої пастки (Gifford and Antonello 2015; Korol 2015; Busacca 2017; Özalp 2019).

І хоча самі О. Дітріх та Є. Нотрофф визнають, що були не дуже обережні у визначеннях, і тепер їх цитують явно спекулятивно, та скидається на те,

що подібна тенденція все ще бентежить чиказько- го дослідника Едварда Беннінга (2011, 2023), чії зауваження породжують скепсис ще більшою мірою, ніж тези М. Кінцеля та Л. Кларе.

Одне з його заперечень стосується водночас і потреб колективного спорудження монументальних елементів, і навіть самої ідеї про між- регіональні візити до «культового центру». До- слідник зазначає, що прикладні експерименти довели, що навіть для багатотонних централь- них стовпів потрібні були незначні зусилля. Отже, кілька десятків чоловіків мали витратити на таку споруду будітмо максимум декілька мі- сяців (Banning 2023, 6). З огляду на це потреба в «толоці» відпадає.

Е. Беннінг дорікає учасникам експедиції Клау- са Шмідта, що вони надто часто наголошують на унікальності пам'ятки, мовляв, сусідні посе- лення того ж часу мають інакше планування та архітектурні деталі і значно більше ознак саме побутовості, тож Ѓьобеклі-Тепе отримує виправ- дання статусу «храму» чи принаймні «святили- ща». Своєю чергою Беннінг зауважує, що остан- нім часом відкривають багато споруд, подібних до Ѓьобеклі-Тепе, і що регіональні особливості будівель різних колективів надто відрізнялися, а ми самі ще не розкопали всіх поселень (Banning 2023, 4). І «хоча деякі автори стверджу- ватимуть, що принаймні певні з них є також куль- товими центрами, бритва Оккама все ж тяжіє до інтерпретації їх як неолітичних селищ, у кожному з яких є місце як для культової, так і для «повсяк- денної» діяльності» (Banning 2023, 10).

Справді, наше сьогоденне знання про Ѓьобе- клі-Тепе та його оточення порівняно з початком міленіуму відрізняється усвідомленням того, що це не поодинокий феномен, а яскравий при- клад цілого архітектурного тренду, поширеного

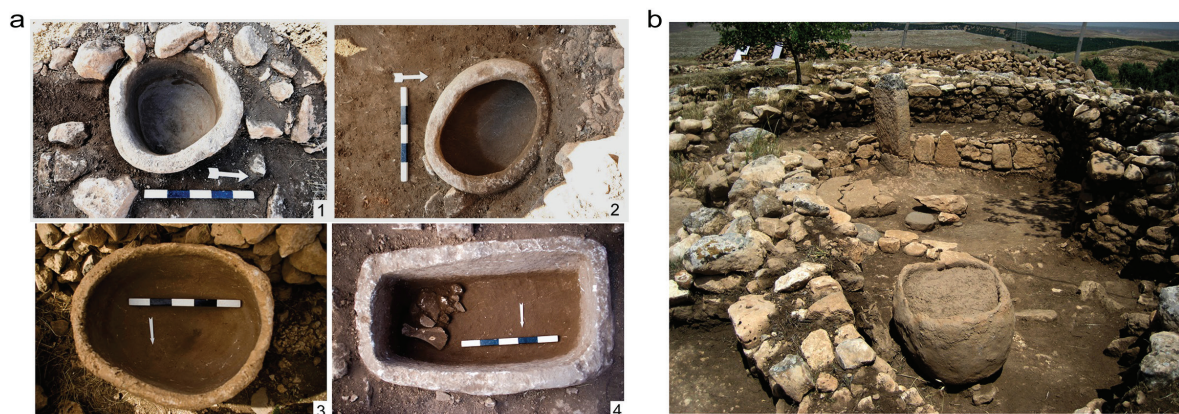

Рис. 6. Кам'яні посудини / «корита», знайдені в спорудах Ѓьобеклі-Тепе *in situ* (© DAI)
Взято з публікації (Dietrich et al. 2020, Fig. 5, Fig. 6-2)

на значній (і водночас компактній) території анатолійського Закавказзя. Турецький Департамент старожитностей визначив для цього культурного ареалу відповідну назву: Таш Тепелер (*Taş Tepeler*) – Кам'яні пагорби (Caletti 2020; Yaşar 2021).

Кількість осілих і напівосілих поселень докерамічного неоліту навколо Гарранської рівнини в околицях міста Шанлиурфа нині значно перевищує два десятки. Окрім таких відомих сусідів «Пузатого пагорба», як Невали-Чорі та Чайоню, варто також назвати Караган-Тепе, Курт-Тепе, Ташли-Тепе, Сефер-Тепе, Гамзан-Тепе, Сайбурч, Йоунбурч, Айанлар-Гююк, Єні-Магалля (Çelik 2011; 2017; Moetz and Çelik 2012, 697–700; Güler, Çelik, and Güler 2013; Özdoğan 2022). Деякі з них (зокрема Невали-Чорі, Караган-Тепе, Сефер-Тепе) мають Т-подібні стели-колони на кшталт Гьобеклі-Тепе. Колони Ташли-Тепе визнали схожими, але вони не мають рельєфів (Güler, Çelik, and Güler 2013, 292). Проте лише деякі з відповідних комплексів (зокрема Чайоню, Галлан-Чемі, Кьортік-Тепе, Гасанкейф-Гююк, Інанли-Тепе, Башаран-Герзо Тепе) мають круглі споруди чи їхні фундаменти. Однак жодна така кругла споруда не наближується за пропорціями до кам'яних «огорож» Гьобеклі-Тепе.

Втім, свій аналог вони вже мають: їх регулярно порівнюють з круглими спорудами в сирійському комплексі докерамічного часу Джерф-ель-Ахмар – так звані «оселя черепів» Ea53 і «громадська споруда» Ea30 за Д. Стордером (Stordeur 2000; Naklay and Gopher 2020b, 32–40; Kinzel and Clare 2020, 34; Watkins 2020, 21–2). Друга з них поділена на «сектори»-приміщення, в обох є пристінна лава/приступка по периметру (вельми схожа на подібну лаву «огорож» Гьобеклі-Тепе). Кінцель і Кларе посилаються на останні дослідження та уточнюють, що такий елемент не був притаманний «огорожам» Гьобеклі-Тепе від початку, а з'явився вже на другій фазі відповідно до їхньої уточненої хронології пам'ятки (Kinzel and Clare 2020, 32–3).

Білл Фінлейсон дорікає Е. Беннінгу за дослідницьку короткозорість у його скепсисі, адже для багатьох локацій пізнього докерамічного неоліту «Б» (як-от Айн-Газаль або Чатал-Гююк) ознак релігійного використання певних споруд вистачає. Втім, дослідник рекомендує не поспішати переносити «храмові» означення на споруди попереднього часу, навіть такі вигадливі, як центральні огорожі Гьобеклі-Тепе, чие використання та осмислення сучасниками для нас ще вельми далекі від очевидності (Finlayson 2014, 137).

Щоправда, важко стверджувати, що Беннінг начебто не вірить у храми докерамічної доби як у феномен. Радше йдеться про заклик не робити поспішних висновків і про усвідомлення логічного факту, що найвигадливіша споруда могла слугувати побутовим потребам. Утім, справедливим буде й протилежне.

Висновки. Порівняння селищ і споруд регіону Таш Тепелер демонструє, з одного боку, специфічне розмаїття деталей, а з іншого – чіткі тенденції, згідно з якими круглі огорожі Гьобеклі-Тепе бути побутовими житлами явно не могли. Незважаючи на слушні та аргументовані зауваження Е. Беннінга, певно, до істини ближчі Кінцель та Кларе, коли говорять, що навряд чи перед нами суцільний храмовий комплекс, проте центральна частина «Пузатого пагорба» явно зайнята так званими «особливими спорудами», які є водночас «театрами пам'яті» і певним «острівцем» відносної кам'яної сталості на тлі постійно оновлюваних будинків з глини.

Ба більше, нам зараз важко усвідомити всі аспекти того благоговіння, чи то *ієрофанії*, що виникали в людності раннього неоліту в моменти містерій у подібних огорожах. Дискусію по-справжньому лише розпочато. Звернемо увагу на декілька цікавих узагальнювальних праць щодо неолітичної ритуальності (Verhoeven 2002; Arponen and Ribeiro 2014; Connelly 2021; Cartolano 2022). Якщо поєднати цей доробок з новими знахідками регіону Кам'яних пагорбів, специфічний теменологічний дискурс навколо Гьобеклі-Тепе лише зміцніє. Втім, це стимул до подальших розвідок.

На жаль, через обмеження в обсязі публікації ми не можемо поринути в подальший дискурс неолітичної «революції символів» Жака Ковена чи більш детальний аспект іконографії. Наостанок лише нагадаємо тезу професорів Мехмета та Асли Оздоганів:

[Рання] неолітична доба виявилася відчутно більш складною та неоднозначною, ніж припускали раніше. Відтепер такі означення [щодо неї], як «соціальна стратифікація», [...] «інтенсивна міжрегіональна взаємодія», «реміснична спеціалізація», або ж розвинені комплексні індустрії на кшталт «піротехнології» та «металургії», чи то «монументальна архітектура» та «громадські споруди», – тобто те, що колись вважалося неприпустимим для такого раннього горизонту, – усе це вже не видається перебільшенням, а базується на конкретних археологічних фактах (M. Özdoğan and A. Özdoğan 1998, 583).

References

- Antonello, Pierpaolo, and Paul Gifford. 2015. "Rethinking the Neolithic Revolution: Symbolism and Sacrifice at Göbekli Tepe." In *How We Became Human: Mimetic Theory and the Science of Evolutionary Origins*, edited by Pierpaolo Antonello and Paul Gifford, 261–88. East Lansing: Michigan State University Press.
- Arponen, Vesa P. J., and Artur Ribeiro. 2014. "Understanding Rituals: A Critique of Representationalism." *Norwegian Archaeological Review* 47 (2): 161–79.
- Asad, Talal. 1983. "Anthropological Conceptions of Religion: Reflections on Geertz." *Man*, New Series 18 (2): 237–59.
- Atakuman, Çiğdem. 2014. "Architectural Discourse and Social Transformation During the Early Neolithic of Southeast Anatolia." *Journal of World Prehistory* 27: 1–42.
- Ayaz, Orhan. 2023. "Self-revelation: An Origin Myth Interpretation of the Göbekli Tepe Culture (an Alternative Perspective on Anthropomorphic Themes)." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 60: 191–208.
- Ayaz, Orhan, Bahattin Çelik, and Fatma Çakmak. 2022. "'Status Society': Sociological Thinking of Göbekli Tepe and Karahan Tepe in the Context of Social Stratification." *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1 (56): 122–42.
- Banning, Edward B. 2011. "So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East." *Current Anthropology* 52 (5): 619–60.
- . 2023. "Paradise Found or Common Sense Lost? Göbekli Tepe's Last Decade as a Pre-Farming Cult Centre." *Open Archaeology* 9 (1): 1–25 (20220317).
- Bayliss, Alex, Peter Marshall, Colin Richards, and Alasdair Whittle. 2017. "Islands of History: The Late Neolithic Timescape of Orkney." *Antiquity* 91 (359): 1171–88.
- Białowarczuk, Marcin. 2016. "From Circle to Rectangle. Evolution of the Architectural Plan in the Early Neolithic in the Near East." *Polish Archaeology in the Mediterranean* 25: 575–93.
- Braun, Ricarda. 2021. "The Demythologization of Landscape: Landscape Research in the Context of Prehistoric Societies – The Example of the Neolithic Site of Göbekli Tepe." *Neolithics. The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* 21: A26–A28.
- Busacca, Gesualdo. 2017. "Places of Encounter: Relational Ontologies, Animal Depiction and Ritual Performance at Göbekli Tepe." *Cambridge Archaeological Journal* 27 (2): 313–30.
- Caletti, Christopher Claudio. 2020. "Göbekli Tepe and the Sites Around the Urfa Plain (SE Turkey): Recent Discoveries and New Interpretations." *Asia Anteriore Antica. Journal of Ancient Near Eastern Cultures* 2: 95–123.
- Cartolano, Mattia. 2022. "Sacred Precincts in the Neolithic of the Near East?" *Papers from the Institute of Archaeology* 33 (1): 1–29.
- Çelik, Bahattin. 2011. "Karahan Tepe: A New Cultural Centre in the Urfa Area in Turkey." *Documenta Praehistorica* 38: 241–54.
- Çelik, Bahattin, and Orhan Ayaz. 2022. "Rise of Göbekli Tepe Culture: 'Hunting Ground Economy' and the Role of Speculative 'Knowledge'." *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1 (56): 143–60.
- Clare, Lee. 2020. "Göbekli Tepe, Turkey. A Brief Summary of Research at a New World Heritage Site (2015–2019)." *E-Forschungsberichte des DAI* 2: 81–8. <https://doi.org/10.34780/efb.v0i2.1012>.
- Connelly, William L. 2021. "Ritual and Thought: Spirituality and Method in Philosophy of Religion." *Religions* 12 (12): 1045.
- Corbin, Henry. 1986. *Temple and Contemplation*. London: Islamic Publications Ltd. Routledge & Kegan. <https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2015/08/Temple-and-Contemplation-by-Henry-Corbin.pdf>.
- Curry, Andrew. 2008. "Göbekli Tepe: The world's First Temple." *Smithsonian Magazine* 3 (November): 1–4.
- . 2016. "World's Oldest Temple to Be Restored." *National Geographic Magazine*, Jan. 20, 2016. <https://www.nationalgeographic.com/travel/article/150120-gobekli-tepe-oldest-monument-turkey-archaeology>.
- Dietrich, Laura, Eva Götting-Martin, et al. 2020. "Investigating the Function of Pre-Pottery Neolithic Stone Troughs from Göbekli Tepe – An Integrated Approach." *Journal of Archaeological Science: Reports* 34: 01–20 (P102618).
- Dietrich, Oliver, Jens Notroff, and Çiğdem Köksal-Schmidt. 2015. "What Modern Lifestyles Owe to Neolithic Feast. The Early Mountain Sanctuary at Göbekli Tepe and the Onset of Food-Production." *Actual Archaeology* 15: 32–49.
- Dietrich, Oliver, Jens Notroff, Klaus Schmidt, and Çiğdem Köksal-Schmidt. 2013. "Establishing a Radiocarbon Sequence for Göbekli Tepe. State of Research and New Data." *Neolithics. The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research* 1: 36–42.
- Dietrich, Oliver, Jens Notroff, and Klaus Schmidt. 2014. "Building Monuments: creating communities. Early monumental architecture at PPN Göbekli Tepe." In *Approaching Monumentality in the Archaeological Record*, edited by James Osborne, 83–105. Albany: SUNY Press.
- . 2017. "Feasting, social complexity and the emergence of the early Neolithic of Upper Mesopotamia: a view from Göbekli Tepe." In *Feast, Famine or Fighting? Multiple Pathways to Social Complexity*, edited by R. J. Chacon and R. Mendoza, 91–132. New York: Springer.
- Dietrich, Oliver, Jens Notroff, Sebastian Walter, and Laura Dietrich. 2019. "Markers of 'Psycho-Cultural' change : The early-Neolithic monuments of Göbekli Tepe in southeastern Turkey." Chapt. 17 in *Handbook of cognitive archaeology: Psychology in prehistory*, edited by T. B. Henley, M. J. Rossano, and E. P. Kardas, 311–32. 1st ed. Routledge.
- Dietrich, Oliver, Manfred Heun, Jens Notroff, Klaus Schmidt, and Martin Zarnkow. 2012. "The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities. New Evidence from Göbekli Tepe, Southeastern Turkey." *Antiquity* 86: 674–95.
- Diñç, Betül Gaye, and İlğım Veryeri Alaca. 2022. "Göbeklitepe and Ecological Thinking: Human/Nature Entanglement in Firat Yaşa's Graphic Novel, Tepe (THE HILL)." *Journal of Graphic Novels and Comics* 13 (3): 432–59.
- Duru, Güneş, Mihriban Özbaşaran, Sera Yelözer S., Melis Uzdurum, and Ian Kuijt. 2021. "Space Making and Home Making in the World's First Villages: Reconsidering the Circular to Rectangular Architectural Transition in the Central Anatolian Neolithic." *Journal of Anthropological Archaeology* 64: 1–23 [101357].
- Erim-Özdoğan, Aslı. 2011. "Çayönü." *The Neolithic in Turkey* 1: 185–269.
- Finlayson, Bill. 2014. "Houses of the holy: the evolution of ritual buildings." In *Settlement, Survey, and Stone. Essays on near eastern prehistory in Honour of Gary Rollefson*, 133–43. Oriente.
- Gaydarska, Bissierka, Marco Nebbia, and John Chapman. 2020. "Trypillia Megaliths in Context: Independent Urban Development in Chalcolithic Eastern Europe." *Cambridge Archaeological Journal* 30 (1): 97–121.
- Geertz, Clifford. 2005. "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight." *Daedalus* 134 (4): 56–86.
- Goring-Morris, Nigel, and Anna Belfer-Cohen. 2011. "Comment on 'So Fair a House'." *Current Anthropology* 52 (5): 642–3.
- Güler, Gül, Bahattin Çelik, and Mustafa Güler. 2013. "New Pre-Pottery Neolithic Sites and Cult Centres in the Urfa Region." *Documenta Praehistorica* 40: 291–304.
- Hadad, Rémi. 2024. "Re-Territorializing the Neolithic: Architecture and Rhythms in Early Sedentary Societies of the Near East." In

- Comparative Studies in Society and History*, 1–27. <https://doi.org/10.1017/S0010417524000100>.
- Haklay, Gil, and Avi Gopher. 2020. “Geometry and Architectural Planning at Göbekli Tepe, Turkey.” *Cambridge Archaeological Journal* 30 (2): 343–57.
- Kinzel, Moritz, and Lee Clare. 2020. “Monumental – compared to what? A perspective from Göbekli Tepe.” In *Monumentalising Life in the Neolithic: Narratives of Change and Continuity*, edited by A. B. Gebauer, L. Sørensen, A. Teather, A. Valera, 29–48. Oxford: Oxbow.
- Korol, Denys. 2015. “Göbekli Tepe & Norte Chico: Structural Monumentalism and Protocivilization Manifestations in Pre-pottery Societies.” *Magisterium* 59 (Culturology): 66–78. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82a8a470-e0f9-48dc-a5cb-c6e37c6f1d8b/content>.
- Lewis-Williams, J. David, and David G. Pearce. 2006. “An Accidental Revolution? Neolithic Religion & Economic Change.” *Minerva* 17 (4): 29–31.
- Lips, Julius E. 1949. *The origin of things*. Toronto-Bombay. Digital Library of India Item 2015.185568. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.185568>.
- Mann, Charles. 2011. “The Birth of Religion.” *National Geographic Magazine* 6: 34–59. <https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/gobeki-tepe>.
- Moetz Fevzi K., and Bahattin Çelik. 2012. “T-shaped pillar sites in the landscape around Urfā.” In *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (12), 695–710. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özalp, Hasan. 2019. “What does Göbekli Tepe, the world’s oldest temple, tell us in terms of religion and theology.” In *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları, 2: Ruh ölüm ve ötesi*, 159–78.
- Özdoğan, Mehmet. 2010. “Transition from the Round Plan to Rectangular-Reconsidering the Evidence of Çayönü.” In *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organization*, edited by Dragoş Gheorghiu, 29–34. Lisbonne, Oxford: Archaeopress. BAR International Series 2097.
- Özdoğan, Mehmet, and Aslı Özdoğan. 1998. “Buildings of Cult and the Cult of Buildings.” In *Light on Top of the Black Hill: studies presented to H. Çambel*, edited by G. Arsebük et al., 581–601. Istanbul: Ege Yayınları.
- Peters, Joris, and Klaus Schmidt. 2004. “Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-Eastern Turkey: A Preliminary Assessment.” *Anthropozoologica* 39 (1): 179–218.
- Pustovalov, Sergii, and Liubov Chukhray. 2008. “Ancient Furniture as the Subculture Element of the Notable.” *NaUKMA Research Papers. Theory and History of Culture* 75: 43–50. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/faff273e-4ed8-4f06-8143-d6331bc09389/content> [in Ukrainian].
- Qasim, Erika. 2014. “The T-shaped Monuments of Göbekli Tepe: Posture of the Arms.” In *Art as Behaviour. An Ethological Approach to Visual and Verbal Art, Music and Architecture*, edited by Chr. Sütterlin et al., 252–72. Oldenburg.
- Schmidt, Klaus. 2005. “„Ritual Centers“ and the Neolithisation of Upper Mesopotamia.” *Neo-Lithics* 2 (5): 13–21.
- . 2010. “Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New Results of Ongoing Excavations with a Special Focus on Sculptures and High Reliefs.” *Documenta Praehistorica* 37: 239–56.
- Schönicke, Julia. 2023. “There and Back Again – Towards a New Understanding of Abandonment Practices at the Neolithic Settlement of Göbekli Tepe.” In *Bridging the Gap: Disciplines, Times, and Spaces*, 212–39.
- Stordeur, Danielle. 2000. “New Discoveries in Architecture and Symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997–1999.” *Neo-Lithics* 1 (00): 1–4.
- Ünlü, Simge, Lütüye Yaşar, and Erdal Bilici. 2022. “The Mystery of the Neolithic Period in the Context of Culture and Science Diplomacy Discourses : Göbeklitepe.” *Folklor Akademi Dergisi* 5 (2): 337–52.
- Uzdurum, Melis, Julia Schönicke, Moritz Kinzel, and Marek Z. Barański. 2023. “Studying the Use of Earth in Early Architecture of Southwest and Central Asia.” *Open Archaeology* 9 (1): 20220321.
- Verhoeven, Marc. 2002. “Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia.” *Cambridge Archaeological Journal* 12 (2): 233–58.
- Watkins, Trevor. 1990. “The Origins of House and Home?” *World Archaeology* 21 (3): 336–47.
- . 2004a. “Architecture and theatres of memory in the Neolithic of South-West Asia.” In *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World*, edited by E. De Marrais, C. Gosden, C. Renfrew, 97–106. Cambridge: McDonald Institute of Archaeological Research.
- . 2004b. “Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds.” *Paléorient* 30 (1): 5–23.
- . 2005. “Ritual Centers for Socio-Cultural Networks.” *Neo-Lithics* 2 (5): 47–9.
- . 2008. “Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia.” *Journal of World Prehistory* 21: 139–71.
- . 2016. “Anatolia as a Microcosm of the Neolithic Process.” In *Anatolian Metal VII. Anatolia and neighbours 10.000 years ago*, edited by Ünsal Yalçın, 35–41. Anshnitt: Bochum.
- . 2020. “Monumentality in Neolithic southwest Asia: memory of time and space.” In *Monumentalising Life in the Neolithic: Narratives of Change and Continuity*, edited by A.B. Gebauer, L. Sørensen, A. Teather, A. Valera, 19–28. Oxford: Oxbow.
- Yaşar, İrem. 2021. “Turkey’s Stone Hills to shed light on Neolithic settlements.” *Daily Sabah*, September 28, 2021. <https://www.dailysabah.com/arts/turkeys-stone-hills-to-shed-light-on-neolithic-settlements/news>.

Denys Korol

PhD (Cultural Studies),

Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Faculty of Humanities,
National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA), Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>

e-mail: d.korol@ukma.edu.ua

“The First Temple in the World” Status Legitimacy Problems: Göbekli Tepe in Scientific Discussions of the Last Two Decades

Abstract

For more than two decades, Göbekli Tepe – the Pre-Pottery Neolithic era architectural complex of Transcaucasian Anatolia – has been referred to as the “First Temple in the World”. Not all scholars agree with this assertion, questioning the theses of the excavation authors. In this essay, we attempt to examine the validity of the arguments from both sides (after all, criticism can sometimes be “short-sighted”). So, do the refined data indeed refute Klaus Schmidt’s revolutionary observations? Can we, considering all the currently available evidence, question the new theses that themselves challenge previous assertions? And how deep is the chasm between our perception of the status of “residence” and “sanctuary” regarding the oldest artificial stationary structures? Attempting to answer all these questions is the aim of this essay.

We are discussing the angle of cultural prehistory, human reactions to upheavals, and the worldview transformations that must have occurred among the settled hunter-gatherers of the early Holocene. Comparative analyses of the settlements and structures in the Taş Tepeler region demonstrate dialecticism – on one hand, a specific variety of details, and on the other, clear trends indicating that the circular enclosures of Göbekli Tepe could not have been domestic dwellings. Despite the reasonable and well-argued remarks of E. Banning, it seems that M. Kinzel and L. Clare are closer to the truth when they argue that what we are looking at is unlikely to be a complete temple complex. However, the central part of the Potbelly Hill is clearly occupied by the so-called “special structures,” which are actually both “Theaters of memory” and a kind of “island” of relative stone permanence amidst the constantly renewed clay houses.

It is currently difficult for us to comprehend all aspects of the reverence or hierophany experienced by early Neolithic people during the mysteries held within such enclosures. It seems that due to the new findings from the Stone Hills region, specific temenological discourse of Göbekli Tepe only strengthens. Nevertheless, the accumulated factual material over this period forces us to look at this monument from a noticeably different perspective. The discussion has only just begun in earnest.

Keywords: culturology, sociocultural transformations, cultural prehistory, antiquities, archaeological monuments, Pre-Pottery Neolithic, Göbekli Tepe, imagery, communal rituals, sacred, sanctuaries, temenology, religion, monumental architecture, special structures.

Manuscript received March 29, 2024

Матеріал надійшов 29 березня 2024 р.

© Денис Король (Denys Korol), 2024

d.korol@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9709-547X>

Сфера наукових зацікавлень: цивілізаційні процеси; ментальні моделі давнини; традиційні уявлення про смерть і потойбіччя; архаїчне мистецтво; скандинавістика.

Main research fields: civilization processes; ancient mental models; traditional death and afterlife beliefs; archaic art; Scandinavian studies.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)